

РИНКОВІ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ: ДОСЯГНЕННЯ І НЕВДАЧІ

Близько трьох місяців Л. Кучма після свого обрання на перший строк президентства вивчав стан справ у народному господарстві. На початку жовтня 1994 р. він передав депутатам Верховної Ради свій перший політичний документ — “Про основні засади економічної та соціальної політики”, до розробки якого були залучені десятки кваліфікованих науковців, господарників, управлінців, вітчизняних та зарубіжних експертів. Їхні прізвища та регалії, а також назви науково-дослідних інституцій та інших установ, в яких вони працювали, були ретельно перелічені у вступі до цього об’ємного матеріалу. 11 жовтня Л. Кучма звернувся до Верховної Ради з доповіддю “Шляхом радикальних економічних реформ”, яка ґрунтувалася на матеріалах саме цього політичного документа.

У доповіді Президент заявив, що реальної незалежності Україна поки що не здобула. У 1991 р. вона одержала лише атрибути суверенної держави, але за три роки не спромоглася наповнити їх реальним змістом¹. Висновки глави держави, що спиралися на неспростовні факти, справили гнітюче враження на депутатів і суспільство.

Будучи прем’єр-міністром, Л. Кучма неодноразово запитував депутатів, яке суспільство треба будувати в Україні. Провальний досвід перших років незалежності переконав його, як і багатьох інших, що термін “будівництво” не відповідає новій історичній реальності, бо будувати можна командну економіку, але не ринкову. Тому слід було відкинути будівельну термінологію й дати широкий простір думкам та ініціативі кожної людини. Попит та підприємливість населення, а не вказівки зверху мали стати рушійною силою економічного розвитку. Держава ж, спираючись на закони ринку, повинна була проводити сильну соціально-орієнтовану політику.

Основний напрямок соціально-економічного розвитку був визначений у президентському документі, що надійшов до Верховної Ради, таким чином:

“Наша мета — утвердження в Україні демократичного, соціально відповідального, солідарного суспільства;

суспільства, що ґрунтуватиметься на історичних традиціях та менталітеті нашого народу, на напрацьованих сучасною цивілізацією загальнолюдських цінностях;

суспільства, що поступово позбавлятиметься традиційно класово-формаційних ознак, органічно поєднуюватиме в собі працю, талант та капітал;

суспільства, де кожен громадянин зможе реалізувати повною мірою свої здібності;

суспільства, яке на ділі забезпечуватиме права та свободи кожної особи”².

У всіх цих формулюваннях ще відчувався відголос традиційної лексики, проте зміст свідчив, що мова в них йшла не про реставрацію капіталізму, а про утвердження соціально спрямованого ринкового господарства, що неможливо зробити без налагодження керування (на нових засадах) економічними процесами в країні з боку держави. Самоусунення держави від керування економікою загрожувало появою в атомізованому посткомуністичному суспільстві соціальних джунглів.

Політичний поворот 1994 р. був пов’язаний передусім з поданням до Верховної Ради документа “Про основні засади економічної та соціальної політики”. Цей документ, як уже підкреслювалося, був результатом колективної творчості української інтелектуальної еліти. Однак для того, щоб він з’явився, була необхідна політична воля людини, якій народ вручив мандат на вищу владу. Цікаво, як оцінював документ сам Л. Кучма. На конференції “Партнерство заради економічного реформування України”, що відкрилася у Ванкувері (Канада) 1 листопада 1994 р., він зазначав:

“Майбутнє соціально-економічного розвитку України, а також її взаємовигідних торговельно-економічних стосунків з країнами світу залежить не стільки від політичної волі цих держав та бажання міжнародних фінансових організацій, скільки від шляху суспільно-політичного розвитку, який обере Україна. Хочу з усією переконаністю запевнити учасників конференції, що такий шлях обрано. Від нього ми не відступимо. Від нескінченних балачок про реформи ми вже перейшли до діла, до їх практичної реалізації”³.

Понад півроку Л. Кучма працював з прем’єр-міністром В. Масолом, якого Верховна Рада затвердила на цій посаді за поданням попереднього Президента. Величезний досвід практичної роботи цього господарника, набутий в радянські часи, очевидно, став на заваді здійснення наміченого в доповіді “Шляхом радикальних економічних реформ” курсу. У березні 1995 р. В. Масола змінив Є. Марчук. Тривалий час (до червня) Є. Марчук працював у статусі виконуючого обов’язки прем’єр-міністра (оскільки шансів на його затвердження на посаду прем’єра у Верховній Раді практично не було), що негативно позначалося на діяльності уряду.

Ринкові реформи були неможливі без міцної грошової одиниці. Тому з осені 1994 р. уряд почав роботу по створенню передумов для впровадження в обіг повноцінної національної валюти — гривні.

Проте негайно ввести гривню було неможливо. “Ми маємо порожню казну, непосильні державні борги, велетенський інфляційний потенціал, що загрожує провалом у нову, більш глибоку прірву гіперінфляції”, — зазначав Президент України в уже згадуваному виступі на Верховній Раді 11 жовтня 1994 р.⁴

У 1995 р. ситуація в народному господарстві все ще залишалася несприятливою для грошової реформи. Лібералізація економічного життя та запровадження 24 жовтня 1994 р. Національним банком єдиного ринкового валютного курсу призвели, як і в 1992 р., до зростання цін: поки ціни, а разом з ними й усі соціальні виплати та заробітна плата не стабілізувалися на більш високому рівні, покінчити з купуно-карбованцем було неможливо.

Кожний громадянин України став “мільйонером”, а в кампанії ваучерної приватизації, яку український уряд розгорнув услід за російським, він ще й отримав “цінні папери”. Та переважна більшість усіх цих новоявлених капіталістів залишалася злидарями.

Разом з тим інфляція сприяла накопиченню великих капіталів. Прірва між “новими українцями” і мільйонами тих, чий рівень життя залежав від стану державного бюджету, поглиблювалася. Широкі верстви населення не могли пристосуватися до нової економічної ситуації й безпорадно чекали допомоги від держави. Багато хто з них підтримав у той час ліві партії, лідери яких закликали повернутися до минулого. Блок лівих партій, який протягом певного періоду фактично контролював Верховну Раду, саботував ринкові реформи.

У 1996 р. з’явилися, нарешті, перші ознаки економічної стабілізації, зміцнилася фінансово-банківська система, була майже подолана інфляція. Наслідком цих позитивних зрушень стала грошова реформа. Гривня була введена в обіг 2 вересня. Цим самим були створені передумови для подолання доларизації економіки та впливу вітчизняних капіталів за межі країни.

Але недоліком грошової реформи був штучно завищений курс гривні щодо долара та інших валют. Він явно не відповідав реальній купівельній спроможності української валюти й кризовому стану вітчизняної економіки. Фіктивний курс ускладнював експортно-імпортні трансакції та не давав змоги швидко покінчити з бартером у внутрішній торгівлі.

Дефолт, що вразив Російську Федерацію в серпні 1998 р., яскраво продемонстрував залежність української економіки від стану справ у народному господарстві Росії. За короткий період гривня знецінилася вдвічі. У доларизованому, тобто вкрай залежному від цін світового ринку українському господарстві відповідно піднялися ціни, що при стабільному рівні зарплат і соціальних виплат призвело до істотного падіння рівня життя.

Країни з перехідною економікою зазвичай використовували два методи фінансової стабілізації — активний і пасивний. Активний метод полягав у жорсткому “прив’язуванні” власної валюти до однієї з

високоліквідних валют Заходу або “кошика валют”. Така валютно-фінансова політика була ефективною тільки за наявності сильної виконавчої влади, яка продуктивно взаємодіє з владою законодавчою. Саме така політика забезпечила країнам Балтії високі темпи економічного зростання при мінімумі інфляції.

Україна використовувала для фінансової стабілізації пасивний метод, тобто політику гнучкого (вільного) валютного курсу, який визначався взаємодією не обмежуваних адмініструванням ринкових сил. Такий валютний режим давав можливість збалансувати в країні попит на іноземну валюту з її пропонуванням, компенсувати внутрішню інфляцію, підвищити конкурентоспроможність товарів вітчизняного виробника, сприяти нагромадженню валютних резервів Національним банком. Однак він не міг забезпечити країну від небезпек сліпої гри цін на світовому ринку. Саме цей метод фінансової стабілізації був причиною того, що Україна зазнала втрат від російського дефолту.

Безсумнівно, що шляхи реформування української економіки не були б такими звивистими за наявності політичної стабільності у суспільстві. Проте більшість депутатів Верховної Ради не мала ані часу, ані бажання, ані достатньої кваліфікації, щоб в тиші своїх кабінетів опрацьовувати необхідні закони. Проект закону “Про валютне регулювання”, як зазначалось у посланні Президента України в 2000 р., чекав своєї черги з 1995 р.⁵ Президент України впроваджував курс ринкових реформ переважно за допомогою власних указів.

До осені 1994 р. фінансисти і зарубіжні підприємці вважали, що Україна не здійснює ринкові реформи. Відповідно, ніхто не давав їй кредитів під системні перетворення. Україна залишалася єдиною з країн СНД, яка не співпрацювала з МВФ.

Міжнародні фінансові організації пообіцяли, що нададуть Україні кредити після оприлюднення Л. Кучмою програми ринкових реформ. Власне, коли Президент України виступав з викладом своєї економічної програми в парламенті на початку жовтня 1994 р., делегація України уже “вибивала” кредити в МВФ. Адже за повної відсутності “живих” грошей до кінця року український уряд мав зробити кілька великих платежів, у тому числі — понад мільярд доларів за газ, отриманий з Росії і Туркменії⁶.

Здійснені в уряді розрахунки показували, що Україні потрібна фінансова допомога на два останні місяці 1994 р. і на 1995 р. в об’ємі близько 6 млрд доларів США. Саме таку суму українські представники назвали на переговорах з керівництвом МВФ і Світового банку. Мова йшла про сукупність різних програм: стабілізаційного кредиту (з метою подолання інфляції), реабілітаційної позики, залучення коштів для подолання дефіциту платіжного балансу, утворення стабілізаційного фонду для нової національної грошової одиниці і, нарешті, фінансових ресурсів для реструктуризації енергетики, впровадження комплексних заходів щодо пом’якшення енергетичної кризи.

У згаданому вище виступі на конференції у Ванкувері Л. Кучма розповів про ці розрахунки та наголосив, що Україна потребує реструктуризації зовнішнього боргу⁷.

Фінансове становище України справді було розпачливим. Девальвація державних фінансів всередині країни й на міжнародному фінансовому ринку вже відбулася, хоч український уряд не оголошував офіційно дефолту. Однак експерти МВФ вважали, що розміри кредитів, які просили представники України у Заході, щоб вивести країну з фінансової кризи, надто великі. Тому в повному обсязі Україна їх не одержала.

Значно пізніше, у листопаді 2000 р. Л. Кучма визнав надмірну перебільшеність сподівань на зовнішню фінансову допомогу. Він зазначив також, виходячи з досвіду спілкування з фінансовими установами Заходу, й інше: “Фінансова підтримка здійснюваних в Україні реформ надавалася, як правило, з явно необґрунтованими застереженнями та вимогами і супроводжувалася такими умовами, у тому числі політичними, які далеко не в усьому були адекватними об’єктивним обставинам та реальним процесам”⁸.

Отримання державою з нерозвинутими контролюючими інституціями зарубіжних фінансових коштів завжди таїть в собі небезпеку. Адже такими кредитами розпоряджаються здебільшого не бізнесмени, а чиновники. Тому такі кредити після їх одержання позичальником могли зникнути без сліду, державі ж залишалися лише зобов’язання з виплачування процентів за користування кредитом та повернення всієї суми кредиту.

Кредити міжнародних фінансових організацій здебільшого надавалися під загальне зобов’язання уряду здійснювати ринкові реформи і використовувалися ним на власний розсуд. Тому вони об’єктивно могли сприяти консервації неринкових форм виробничих відносин і технічної відсталості. Наприклад, можливість оплати енергоносіїв за рахунок іноземних кредитів давала змогу й далі використовувати у виробництві застарілу техніку з підвищеними показниками енергоємності, оскільки уряд мав підстави вважати, що краще уникнути безробіття та подальшого спаду виробництва, ніж вивести з експлуатації надто енергоємне устаткування.

Однак постійне жертвування стратегічними інтересами країни на користь сьогоденню призводило до тяжких наслідків. Наприкінці 90-х рр. Україна стала найбільш енергозатратною країною світу: маючи населення, яке становило 1 % від загальносвітової чисельності, вона поглинала 1,9 % загальносвітового виробництва енергоносіїв. На один долар ВВП українська економіка витратила в 5,5 разів більше енергоресурсів, ніж країни Центральної Європи і в 12 разів більше, ніж країни Західної Європи⁹.

Чимало економістів із занепокоєнням констатували, що Україна “сіла на кредитну голку”, оскільки кредити вона постійно спрямову-

вала на “латання дірок” у бюджеті, а стан її державних фінансів усе більше залежить від зарубіжної допомоги.

Уряди Є. Марчука (з березня 1995 р.), П. Лазаренка (з травня 1996 р.) і В. Пустовойтенка (з липня 1997 р.) прагнули залучити в Україну якомога більше зарубіжних кредитів. Це був найлегший шлях розв’язання поточних проблем. Проте така економічна політика мала істотні негативні наслідки: по-перше, неспроможність вітчизняних виробів конкурувати з дешевими й якісними імпортними товарами; по-друге, відсутність можливості у недалекому майбутньому розраховуватися з кредиторами.

На початку 2000 р. державний зовнішній борг України перевищив 12,6 млрд доларів США. Після російського дефолту загрозливе майбутнє стало жахливим сьогоденням. З урахуванням стрімкої девальвації гривні розмір зовнішньої заборгованості у пропорційному зіставленні з розміром валового внутрішнього продукту зріс з 22,9 % в 1997 р. до 41,8 % в 1998 р. і 54,2 % у 1999 р.¹⁰

Через економічну кризу, перевищення витратної частини державного бюджету над дохідною, постійний дефіцит платіжного балансу (викликаний передусім відсутністю ефективної політики економії енергії) і відплив за кордон вітчизняного капіталу український уряд не мав можливості здійснювати чергові платежі по боргах без оформлення та отримання нових позик. За 1996—1998 рр. сформувалася фінансова “піраміда”. Країна почала сповзати у боргову яму.

Небезпеку відчули і позикодавці. Вони відмовилися давати нові кредити. Уряд В. Ющенка, який прийшов до влади наприкінці 1999 р., опинився в надто складній ситуації. Майже всі боргові зобов’язання були короткостроковими. Основні платежі по них припадали на 2000—2001 рр.

Слід зазначити, що навряд чи фінансове становище України в першій половині 2000 р. було кращим, ніж у другій половині 1994 р. Проте поліпшилася загальноекономічна ситуація. В 1999 р. і — особливо — в 2000 р. припинився спад виробництва в основних галузях промисловості та народного господарства. В. Ющенко домігся своєчасного прийняття Верховною Радою бездефіцитного бюджету і домовився з кредиторами про реструктуризацію зовнішніх боргів. Виявилось, що Україна може жити без щорічних кредитних вливань.

Існують дві форми запозичення зарубіжних фінансових коштів — державні позики й приватні інвестиції (прямі та портфельні). Обсяг останніх зріс в Україні з 484 млн доларів у 1994 р. до 3122 млн доларів у 1999 р.¹¹ Порівняно з кредитними (портфельними) інвестиціями прямі іноземні капіталовкладення були невеликими, оскільки ринкові перетворення в Україні ще не завершилися.

На “ринку” панував не підприємець, а чиновник, що створювало сприятливі умови для виникнення корупції. Корупціонери бачили в іноземних інвесторах небажаних конкурентів. Бюрократичну тягани-

ну долали, як правило, тільки потужні корпорації або обізнані з місцевими умовами вихідці з країн СНД. У виступі на засіданні Верховної Ради в березні 1997 р. Л. Кучма змушений був визнати очевидне: “На шляху іноземного інвестора ще лишається безмежний ланцюг штучних бар’єрів, подолання яких потребує велетенських зусиль. Не останню роль у цьому відіграє корумпованість частини державного апарату”¹². Не дивно, що український ринок був малопривабливим для іноземного інвестора. Держава взяла на себе роль основного позичальника зарубіжного капіталу, й саме цей капітал був каталізатором ринкових перетворень.

Головним напрямом трансформації радянського суспільства було реформування відносин власності. Падіння тоталітарного режиму відбулося швидко, але перебудова створеної за роки “соціалістичного будівництва” економіки потребувала значно більше часу. Економіка перестала бути командною, але залишилася державною. За 1991—1993 рр. у приватну (в тому числі кооперативну) власність перейшло тільки 3,6 тис. підприємств та організацій, переважно дрібних¹³.

Стратегія широкої приватизації вперше була накреслена у поданому до Верховної Ради документі “Про основні засади економічної та соціальної політики” (жовтень 1994 р.). Проголошувалося, що інституціональні перетворення і, перш за все, радикальні зміни у відносинах власності, здійснюватимуться не на основі послаблення, а, навпаки, посилення регулюючого впливу держави. Головним у новій економічній політиці ставав принцип керованого за участю держави формування сучасних ринкових механізмів. Утвердження останніх давало змогу здійснювати цивілізований демонтаж адміністративних важелів управління.

Прискорене формування приватного сектору потребувало державної підтримки, що мала включати такі компоненти: визначення пріоритетних напрямів приватної підприємницької діяльності та стимулювання їх засобами фіскальної політики; спрямування частини коштів від приватизації державного майна на підтримку та розвиток приватного підприємництва; резервування для суб’єктів приватного підприємництва частки державних контрактів на конкурсних засадах; сприяння залученню іноземних інвестицій та іноземної допомоги у приватний сектор¹⁴.

Приватизація державного майна здійснювалася всупереч опору лівих партій. Останнім вдавалося, як правило, паралізувати законодавчу діяльність Верховної Ради, спрямовану на створення правової бази приватного підприємництва. Найбільший опір довелося подолати під час прийняття Конституції України. Пропозиції комуністів і прогресивних соціалістів зводилися до вилучення з проекту Основного Закону ст. 41, яка гласила: “Право приватної власності є недоторканим”. У кінцевому підсумку стаття набула такого вигляду: “Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приват-

ної власності є непорушним”¹⁵. Остаточна редакція норми стала менш виразною за формою, але спотворити її суть лівим так і не вдалося.

В “Основних засадах економічної та соціальної політики” обґрунтовувалася доцільність утворення фінансово-промислових груп — об’єднань підприємств, пов’язаних між собою єдиним технологічним циклом, а також працюючих з ними банків. ФПГ розглядалися як важіль структурної перебудови економіки і залучення інвестицій з внутрішнього і зовнішнього фінансових ринків. Однак Верховна Рада провалила законопроект. Цим було перекрито шлях для регульованої законом приватизації великої промисловості. Натомість створювалися монополістичні об’єднання, які, використовуючи зв’язки з представниками виконавчої і законодавчої влади, забезпечували собі надприбутки, а державі завдавали величезних збитків.

У березні 1997 р. у виступі, пов’язаному з поданням річного послання до Верховної Ради Л. Кучма звинуватив уряд П. Лазаренка у непослідовній і невиваженій політиці на ринку енергоносіїв. В результаті заохочуваної державними органами монополізації цього ринку, як він заявив, створилася загроза енергетичній та економічній безпеці держави. Президент України повідомив парламент, що доручив вивчити становище на газовому ринку Раді національної безпеки й оборони¹⁶. Розслідування стало початком кінця політичної кар’єри П. Лазаренка.

Розвиткові легальної підприємницької діяльності від самих першопочатків особливо дошкуляло нестабільне законодавство й постійно зростаючий податковий тиск. З одного боку, прибуток фізичних осіб за прогресивною шкалою міг оподатковуватися за найвищою в світі ставкою, а з другого — низка підприємницьких структур (у 1996 р. — майже 11 тис.) у галузях, де оберталися колосальні кошти (нафта, газ, електроенергія, метал, хімія, цукор і спирт) й які мали статус спільних підприємств або працювали на давальницькій сировині, були звільнені від оподаткування¹⁷. Оподаткування уникали й підприємства, які використовували бартерні схеми.

У другій половині 90-х рр. було перебудовано систему податкових органів. Модернізація дала змогу істотно збільшити надходження до бюджету, незважаючи на зменшення максимальної ставки прибуткового податку з фізичних осіб з 90 до 40 %. Було послаблено податковий прес на сільських товаровиробників і малі підприємства, знижено податкове навантаження на фонд заробітної плати. На початок 2000 р. змінили форму власності понад 65 тис. підприємств та організацій. Понад 70 % загального обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах¹⁸.

Оскільки ліві сили мали вплив на прийняття рішень Верховною Радою, парламент всіляко стримував легальні приватизаційні процеси. Жодна з програм приватизації не була ним затверджена. Особливо негативну роль відіграла “справедлива” приватизація через серти-

фікатні аукціони. На багатьох підприємствах акції розпорошилися, й фактичними господарями цих підприємств стали їхні директори, які за нових умов могли діяти, як їм заманеться. Такі псевдовласники нерідко використовували майно й доходи контрольованих ними підприємств для власного збагачення. Вони не виплачували своєчасно заробітну плату, не здійснювали обов'язкових платежів до бюджету та пенсійного фонду, затримували взаєморозрахунки. Вони досить швидко консолідувалися і перетворилися в найбільш консервативну силу, яка знаходила спільну мову з лівими партіями в парламенті й блокувала разом із ними подальшу приватизацію.

Ще більш суперечливо, ніж в індустріальних галузях, відбувалося реформування виробничих відносин у сільському господарстві.

Маючи чудові умови для сільськогосподарського виробництва і найвищий серед європейських країн показник землезабезпеченості (понад півгектара орної землі в розрахунку на душу населення), Україна значно поступалася розвинутим державам за показником забезпечення свого населення продовольством. Перевага в цьому відношенні над іншими регіонами Радянського Союзу ще не свідчила про благополучний стан справ у сільському господарстві республіки. Понад 3,481 млн колгоспників і 1,172 млн працівників радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств (разом — понад 8,9 % чисельності населення республіки) у 1990 р. не справлялися з постачанням міст продуктами харчування¹⁹. Тим часом, значно менша частка населення в країнах Західної Європи, працюючи не на кращих, ніж в Україні, землях, забезпечувала не лише потреби внутрішнього ринку своїх держав продуктами харчування, а й виробляла сільськогосподарську продукцію на експорт.

Українська політична еліта здебільшого розуміла, що колгоспно-радгоспний лад не має майбутнього. 18 грудня 1990 р. було ухвалено Земельний кодекс України, який, хоча й у декларативній формі, містив основні положення щодо реформи аграрних відносин, включаючи визнання права приватної власності на землю. У березні 1991 р. земля була оголошена об'єктом реформи, здійснення якої покладалося на місцеві ради народних депутатів і Раду міністрів УРСР. Утім концепції земельної реформи так і не було розроблено. Органи влади продовжували лише декларувати наміри.

Восени 1991 р. уряд В. Фокіна запропонував Верховній Раді план перетворень, скопійований зі схем російських реформ. Передбачалося, що впродовж 1992 р. колгоспи будуть перетворені в асоціації або господарські товариства. При цьому проголошувалося право кожного колгоспника на вихід з колгоспу і створення власного приватного господарства.

Верховна Рада під тиском уряду почала розробку пакета відповідних законодавчих актів. 20 грудня 1991 р. було прийнято Закон

України “Про селянське (фермерське) господарство”, в якому, зокрема, йшлося про утворення спеціального земельного фонду (через вилучення частини земель, що перебували у користуванні колгоспів і радгоспів) для надання з нього ділянок усім громадянам, які виявляли бажання організувати фермерське господарство.

30 січня 1992 р. було зроблено новий великий крок у напрямі реформування аграрних відносин: Верховна Рада ухвалила Закон України “Про форми власності на землю”. Проголошувалося, що поряд з державною можуть існувати колективна і приватна форми власності на землю, причому всі вони є рівноправними. Цим законодавчо спростовувався один з найголовніших постулатів комуністичної доктрини — про необхідність націоналізації всієї землі (проте все ще визнавалася колективна власність на землю, яка протиставлялася приватній власності).

Колективної форми власності на землю некомуністичні країни не знали. Було зрозуміло, що, запроваджуючи цю форму власності, Верховна Рада України мала на меті закріпити землю за колгоспами, права власності на яку за радянських часів вони не мали. Проте залишалося незрозумілим, як колгоспи могли б реалізувати це право: чи прийняттям розпорядчих рішень на загальних зборах колгоспу більшістю голосів, чи делегуванням цього права правлінню колгоспу або його голові. У будь-якому випадку “колективний” розпорядник землі фактично наділявся правом приватної власності. Колективна форма власності на землю була фікцією, такою ж самою, як і суспільна власність.

Зміст Закону України “Про форми власності на землю” свідчив, що ті, хто його ухвалив, керувалися стереотипами недавнього радянського минулого, а тому були неспроможні юридично коректно оформити реальні майнові відносини у суспільстві.

На початку 1992 р. Верховна Рада ухвалила два документи протилежного змісту: постанову “Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі” й Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство”. Перший з’явився під тиском реформаторів, стурбованих пробуксовуванням земельної реформи. В ньому переглядалися деякі норми Земельного кодексу 1990 р., що гальмували організацію фермерських господарств. Другий “протягли” депутати-аграрії, які були зацікавлені у збереженні існуючого становища.

Рішення Верховної Ради України про перетворення колгоспів в асоціації або господарські товариства так і не було виконано у 1992 р. Паювання або акціонування у 1992 р. провели менше 50 % колгоспів. Лише на початку 1995 р. становище змінилося — було розпайовано чи акціоновано 8,8 тис. колгоспів (94 % від загальної кількості). З них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. На їх базі виникло 6,5 тис. колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), члени яких мали право власності на частку майна (пай), а також 1,2 тис. селянських спілок і кооперативів та 175 акціонерних товариств²⁰.

Проте паювання чи акціонування майна колгоспів і радгоспів не вирішувало основного питання аграрної реформи — питання про землю. Тому виробничі відносини між державою та сільськогосподарськими підприємствами, а також всередині останніх залишалися не-реформованими. Земля — основний засіб сільськогосподарського виробництва — не паювалася і не акціонувалася.

“Партія влади” на обласному й районному рівнях здебільшого гальмувала процес виділення фермерам земельних ділянок і відмовлялася надавати їм реальну допомогу. Спостерігалось й зворотне — патерналістське ставлення до фермерів, але воно, як правило, перепліталось з особистою зацікавленістю.

З-поміж колгоспників мало хто відважувався стати фермером — організатором і виконувачем усього циклу сільськогосподарських робіт. Демографічна структура сільського населення характеризувалася переважанням людей старшого віку, а вони розглядали колгосп або радгосп (КСП), в якому пропрацювали все трудове життя, як підприємство, що має допомагати їм у пенсійному віці. Крім того, у колгоспників не було коштів, щоб придбати засоби виробництва для фермерського господарства, а в державі не було інституцій, які б надавали фермерам позички для придбання засобів виробництва на вигідних умовах, бо земля була виключена з ринкового обороту і не підлягала заставі. Нарешті, промисловість не виробляла техніку, придатну для експлуатації у фермерському господарстві. Через все це в Україні налічувалось в 1993 р. менше ніж 15 тис. фермерських господарств. Через п’ять років число їх зросло до 35 тис.²¹ Втім у масштабі країни це була мізерна кількість.

Дотації колгоспному та радгоспному виробництву з кожним роком обходилися суспільству все дорожче. Держава надавала КСП кредити, які ті не повертали. У 1991—1994 рр. сільське господарство стало одним з головних чинників розкручування інфляційної спіралі.

В документі “Про основні засади економічної та соціальної політики” (жовтень 1994 р.) наголошувалося, що стратегічна мета аграрної політики — формування реального власника й господаря землі, розвиток соціальної інфраструктури села, вирішення продовольчої проблеми.

Державна монополія на землю виявилася згубною не тільки для селянства і сільського господарства, а й для держави в цілому. Приватизація землі мала стати локомотивом аграрних перетворень. Земля повинна була належати тим, хто її обробляє. Треба було повернути первинне значення спотвореному більшовиками лозунгу “Землю — селянам!”

У листопаді 1994 р. з’явився президентський указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”, в якому йшлося про три головні проблеми земельної реформи — приватизацію землі, оцінювання землі, формування ринку землі.

Першим кроком на шляху до приватизації землі було її роздержавлення. Земля, що перебувала у користуванні колективних господарств, тобто колгоспів і радгоспів, які набули форми КСП, віднині проголошувалася власністю КСП, а не держави.

Таке роздержавлення уможливлювало паювання землі. А щоб останнє стало реальним, встановлювалася пріоритетність права кожного окремого члена КСП над правом усього КСП стосовно земельного паю, що належав членові колективу. Тобто селянин сам міг вирішити, чи залишати земельний пай у колективному підприємстві або акціонерному товаристві на умовах оренди, чи виокремити його і заснувати власне приватне господарство фермерського типу. Така приватизація землі не означала ліквідації звичних для селян колективних форм господарювання. КСП могли існувати, але тільки після того, як кожен власник земельного паю самостійно вирішував, як йому господарювати — у колективі чи індивідуально. Така норма президентського указу відповідала критеріям демократичного суспільства.

Роздержавлення і паювання землі покладалося на керівників і фахівців КСП, що майже усувало їхній опір земельній реформі. Маючи великі майнові паї, ця категорія найбільш впливових у сільській місцевості працівників ставала економічно зацікавленою у здійсненні реформ.

За 1995—1997 рр. документи на право земельної власності отримали майже всі колективні господарства. Після цього повинна була розпочатися реалізація завдань другого етапу реформи — формування реального власника землі, передача землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Сертифікати, що засвідчували право на земельний пай, протягом 1994—2002 рр. одержали близько 7 млн осіб. Середній розмір паю складав 4,2 га.

Але на цьому реформа призупинилася. Сертифікат констатував, що селянин має право власності на певну частину земельного масиву, який після роздержавлення належав всьому КСП. Але щоб отримати державний акт на володіння цією землею, потрібно було виділити її з-поміж інших земель безпосередньо на місцевості, тобто необхідно було провести межкування усіх земель КСП, оскільки вони були різної якості і призначення. Реальний поділ землі на паї перетворився на гостру соціальну проблему. До того ж розпаювання земель того чи іншого КСП означало фактичне припинення діяльності цього КСП.

Завершальний етап аграрної реформи був проведений згідно президентського указу від 3 грудня 1999 р. “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки”²².

Ключовими напрямками цього етапу стали:

по-перше, забезпечення більш високого рівня персоніфікації власності за умов збереження цілісності господарсько-територіальних комплексів, а також більш ефективне використання землі та майна, зокрема, збереження соціальної сфери села, яка свого часу утримувалася на кошти колгоспів і радгоспів;

по-друге, здійснення переходу на земельно-орендні відносини між власниками земельних паїв і суб'єктами господарювання;

по-третє, створення максимально сприятливої економічної обстановки для розвитку та розширення підсобних господарств з перспективою надання найкращим з них статусу юридичної особи (себто фермерського господарства).

Частка продукції приватного сектору у загальному виробництві сільськогосподарської продукції за 90-і рр. зросла з 29,4 до 59,9 % (за вартістю)²³. Зокрема, у виробництві картоплі вона зросла з 71 до 98 %, овочів — з 27 до 85, фруктів та ягід — з 54 до 82, м'яса у забійній вазі — з 29 до 71, молока — з 24 до 62, яєць — з 38 до 63, вовни — з 11 до 50²⁴. Звичайно, вражаючи збільшення частки приватного сектору у виробництві сільськогосподарської продукції свідчило не стільки про його безпосередні успіхи, скільки про розвал колективного сектору, який з кожним роком виробляв все менше продукції в абсолютному вимірі. Підсобне господарство втрачало статус підсобного і ставало основним, підвищення його товарності потребувало розширення особистих земельних ділянок. Виділення селянам на їхні паї в КСП майна у вигляді будівель і споруд, техніки, робочої та продуктивної худоби, знарядь праці також зміцнювало особисте господарство.

Впродовж року після введення в дію президентського указу на селі було додатково створено 4 тис. підприємств, а на початок 2001 загальна їх кількість р. досягла 15 тис. Разом з тим було збережено цілісність земельних та майнових комплексів більшості КСП. Понад 85 % договорів оренди селяни уклали з правонаступниками КСП, 10 % — з підприємницькими структурами (як правило, інвесторами їхніх господарств) і тільки 5 % — з фермерами. Три чверті керівників і спеціалістів КСП утворили на основі колишніх КСП нові приватні формування²⁵.

Перетворення колгоспів і радгоспів на КСП нічого не змінювало по суті. Розпаювання ж землі, навіть без визначення земельних ділянок на місцевості, призводило до радикальної зміни виробничих відносин. Нові приватні формування майже нічим не нагадували колгоспи і радгоспи. Перехід на земельно-орендні відносини між селянами й тими підприємцями, які брали на себе відповідальність за функціонування колишніх КСП, становив найбільш м'яку форму аграрної реформи. Кожен власник земельного паю мав або віддати свою землю (крім присадибної ділянки) в оренду, або розпочати самостійне господарювання.

На кінець 2000 р. в Україні залишалось близько 1,5 тис. колишніх КСП, які з різних причин не стали справжніми приватними господарствами²⁶. Вони набули форми кооперативів із численними засновниками. Такі кооперативи не відрізнялися від колишніх КСП, а точніше — від колгоспів або радгоспів.

Навесні 2000 р. вистачало песимістичних прогнозів щодо наслідків дії президентського указу "Про невідкладні заходи щодо приско-

рення реформування аграрного сектора економіки”. На підставі окремих, хоч і досить численних фактів у той час прогнозували зрив північної кампанії та розвал тваринницької галузі. Втім підсумки першого року господарювання в нових умовах виявилися цілком задовільними. Виробництво валової сільськогосподарської продукції зросло за 2000 р. на 9,2 %²⁷. У 2001 р. було отримано рекордного врожаю зернових (майже 40 млн тонн), а валова сільськогосподарська продукція зросла у порівнянні з попереднім роком на 9,9 %.

Це не означало, однак, що основні труднощі трансформаційного періоду для сільського господарства вдалося подолати. Залишалися нерозв’язаними питання щодо врегулювання усього комплексу майнових відносин у реформованих підприємствах, формування ринку землі, забезпечення державного захисту приватної власності на землю, запровадження механізмів іпотечного кредитування та страхування сільськогосподарського виробництва тощо.

Від 2002 р. в Україні діє новий Земельний кодекс. Парламент ухвалив його, долаючи опір лівих партій в ході тривалих і виснажливих дебатів. У десяти розділах кодексу виписані основні організаційно-правові засади землеволодіння та землекористування. Кодекс гарантує право власності на землю, рівність прав її набуття фізичними та юридичними особами, принципи, форми та умови володіння, користування й розпорядження землею. Купівля та продаж землі дозволяються з 2005 р.

Отже, найбільш болючий етап аграрної реформи можна вважати пройденим.

Економічна криза в Україні цілком пояснюється повільними темпами або незадовільною якістю ринкових реформ. Звинувачувати у цьому народ немає підстав. За межами своєї Батьківщини українські громадяни працюють, як правило, доволі ефективно. У своїй же країні їм бракує належних умов для повноцінної праці. Йдеться передусім про жалюгідну оплату праці.

На науковій конференції, що відбулася 16 листопада 2000 р., у промові “Формування нової історичної реальності”, а також у щорічному посланні “Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2000 році”, поданому до Верховної Ради у березні 2001 р., Л. Кучма визнав, що реформи в Україні й після 1994 р. здійснювалися значною мірою хаотично і безсистемно. Структурні деформації в народному господарстві поглибилися, а розрив у доходах між багатими та бідними помітно зріс. Навіть після того, як намітилося стабільне зростання промислової продукції (з квітня 1999 р.), рівень реальної заробітної плати продовжує знижуватися. У 2000 р. обсяг промислової продукції зріс на 12,9 %, а рівень реальної заробітної плати знизився на 0,9 %. В цілому за 1991—2000 рр. ВВП скоротився майже на 60 %, обсяг промислової продукції — на 48,9, а сільськогосподарської продукції — на 51,5 %. Реальна заробітна плата зменшилася у 3,8, а реальні виплати пенсій — у 4 рази²⁸.

У 2000 р. кабінет В. Ющенка виплатив борги по пенсіях в розмірі 1,2 млрд грн., завдяки чому здобув широку популярність серед пенсіонерів. Проте Закон про індексацію пенсій був проігнорований, на чому уряд заощадив до 1,6 млрд грн.²⁹ Діяльність цього уряду майже не поліпшила становища тих, хто одержував зарплату або пенсії. Навпаки, штучне утримування стабільного курсу гривні при досить істотній інфляції національної валюти на внутрішньому ринку призвело до того, що середній рівень зарплат і пенсій виявився нижчим, ніж прожитковий мінімум.

Найбільш узагальнююче уявлення про матеріальне становище народу в умовах соціально-економічної трансформації дає динаміка мінімальної заробітної плати, тобто того встановленого законом порогу, нижче якого не може опускатися заробіток будь-якої людини. У СРСР мінімальна заробітна плата була встановлена в розмірі 70 крб. у схваленому в 1971 р. Кодексі законів про працю. До розпаду Союзу вона залишалася незмінною.

В Україні під час запровадження гривні мінімальна зарплата була встановлена в розмірі 15 грн. і за два роки підвищена до 55 грн. (у доларовому еквіваленті — з 8,5 до 26,6). Спричинена російським дефолтом інфляція істотно знизилла купівельну спроможність цього мінімуму. У квітні 2000 р. держава підвищила гарантований мінімум до 90 грн., але це було еквівалентно лише 16,6 долара США. Відтоді офіційно мінімум заробітної плати почав зростати й на початок 2002 р. становив 25,7 долара США (140 грн.). На другу половину 2002 р. Верховна Рада встановила мінімум у 165 грн., тобто 30 доларів США.

Якщо ми порівнюємо мінімальну (26 доларів США) і середню (60 доларів США) українські місячні зарплати з відповідною статистикою високорозвинутих країн Заходу, то побачимо колосальну різницю в цифрах. Відповідні величини становлять: у Франції — 900 і 2550 доларів, у Великобританії — 950 і 2790, у США — 880 і 2890 доларів. Звичайно, в цих країнах іншим є й рівень цін на основні послуги, але різниця в доходах вражає.

В останні роки знову стає традиційним завершувати розповідь про соціально-економічні реформи на оптимістичній ноті. Втім наслідки системної кризи радянського ладу ще не подолані остаточно в жодній зі сфер суспільного життя. Проте в економічному житті з'явилися перші ознаки того, що контури ринкової економіки вже сформувалися.

Ринкова економіка потребує специфічного державного регулювання, але вона завжди має залишатися живим організмом, спроможним зростати й оновлюватися відповідно до умов, у яких він розвивається. Приріст валового внутрішнього продукту склав в Україні 5,9 % у 2000 р. і 9,1 % в 2001 р. Обсяг промислової продукції в 2000 р. зріс на 12,9 %, а в 2001 — на 14,2 %³⁰.

2003-ій р. теж став одним з найкращих за часи незалежності. ВВП зріс на 9,3 %, промисловість — на 15,8 %, обсяг продукції машинобу-

дування — на 35,8 %. Машинобудування все більшою мірою почало перебирати на себе локомотивну функцію зростання української економіки³¹.

Одночасно поліпшилася якість економічного зростання. Позитивні результати 2000 р. були досягнуті в умовах 26-відсоткової інфляції. У 2001 р. інфляція знизилася до 6 %, а приріст інвестицій в основний капітал зріс на 17,2 %. У цьому році вперше прискорення темпів економічного зростання супроводжувалося скороченням рівня безробіття й підвищенням реальної заробітної плати; вдвічі скоротилася заборгованість із зарплати, майже на третину зросли пенсії. Валютні резерви збільшилися з 1,5 млрд доларів США в 2000 р. до 4,4 млрд у 2003 р.³²

Отже, можна висловити цілком обґрунтоване ствердження: ринкові реформи почали давати результати.

Слід взяти до уваги, що показники державної статистики дають лише часткове уявлення про стан української економіки. Більше третини всього обсягу ділової активності ще й досі перебуває в “тіні”, тобто поза державним обліком. Останнім часом (з січня 2004 р.), внаслідок різкого зниження податків з фізичних осіб, економічна діяльність стає більш прозорою. Тому статистичні показники матеріального добробуту підвищуються не тільки внаслідок власне зростання оплати праці, а й за рахунок виходу економічної діяльності з “тіні”.

Середня заробітна плата в народному господарстві в грудні 2003 р. перевищила еквівалент 100 доларів США і склала 550,9 грн., що майже на чверть більше, ніж у грудні попереднього року. Проте відмінності в рівнях оплати праці між окремими галузями є вражаючими. Найвищі середні зарплати, нараховані штатним працівникам, становили в грудні 2003 р.: 1940 грн. (фінансова діяльність), 995 грн. (авіатранспорт), 932 грн. (сфера послуг). Найнижчі зарплати були зафіксовані у сферах освіти (421 грн.), охорони здоров'я (340 грн.), сільського господарства (248 грн.). Регіональні відмінності в показниках середнього рівня оплати праці також надзвичайно високі — від 951 грн. у Києві до 366 грн. в Тернопільській області.

Державні інститути виявилися нездатними ефективно регулювати здійснення ринкових перетворень, в нашій країні (як і в Росії) ще не сформувалося розвинуте громадянське суспільство. Тому все ще триває, незважаючи на очевидний економічний поступ, зубожіння значної маси населення, що так і не змогло пристосуватися до пострадянських ринкових трансформацій. Водночас посилюється концентрація фінансових коштів і майна в руках нечисленних скоробагатків. Соціальна ж поляризація, як відомо, з одного боку, гальмує демократичні перетворення, а з іншого — породжує нагромадження в суспільстві вибухонебезпечного протестного потенціалу.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

- ¹ *Кучма Леонід*. Вірю в український народ. — К., 2000. — С. 25.
- ² Про основні засади економічної та соціальної політики. Доповідь Президента України. — К., 2000. — С. 11—12.
- ³ *Кучма Леонід*. Вірю в український народ. — С. 40.
- ⁴ Там само. — С. 31.
- ⁵ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2000. — С. 40.
- ⁶ *Кучма Леонід*. Вірю в український народ. — С. 31.
- ⁷ Там само. — С. 40.
- ⁸ Виступ Президента України Л.Д.Кучми на науковій конференції 16 листопада 2000 р. // Президентський вісник (Київ). — 2000. — № 22.
- ⁹ Президентський вісник (Київ). — 2001. — № 3.
- ¹⁰ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. — С. 43—44.
- ¹¹ Там само. — С. 8.
- ¹² *Кучма Леонід*. Вірю в український народ. — С. 246.
- ¹³ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 — 2001 рр. — С. 6.
- ¹⁴ Про основні засади економічної та соціальної політики. — С.18—19.
- ¹⁵ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 103.
- ¹⁶ *Кучма Леонід*. Вірю в український народ. — С. 240.
- ¹⁷ Там само. — С. 239.
- ¹⁸ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр. — С. 6.
- ¹⁹ Там само. — С. 135.
- ²⁰ Там само. — С. 135.
- ²¹ Про основні засади економічної та соціальної політики. — С. 23.
- ²² Новітня історія України. (1900—2000). — К., 2002 — С. 591.
- ²³ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 — 2004 рр. — С. 71.
- ²⁴ Україна — 1998. Інформаційно-статистичний довідник. — К., 1999. — С. 53.
- ²⁵ *Кучма Л. Д.* Виступ на конференції Всеукраїнського союзу сільськогосподарських підприємств 23 лютого 2001 р. // Президентський вісник (Київ). — 2001. — № 9.
- ²⁶ Інтерв'ю із заступником глави Адміністрації Президента України П.Гайдучьким. // Президентський вісник (Київ). — 2000. — № 25. Інтерв'ю із заступником глави Адміністрації Президента України П. Гайдучьким.
- ²⁷ Президентський вісник (Київ). — 2001. — № 11.
- ²⁸ Там само. — 2000. — № 22; 2001. — № 11.
- ²⁹ День (Київ). — 2001. — 25 травня.
- ³⁰ Власть и политика (Київ), 2004. — 30 січня.
- ³¹ Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році. — К., 2004. — С. 5.
- ³² Там само. — С. 53.